

Narratívák hálójában – Rendszerező széljegyzetek egy ígéretesen induló párbeszédhez

A vitaösszegző esszé szerzője először az információs társadalom fogalmának politikai-közéleti diskurzusához szól hozzá, majd három részre bontja a társadalomelméleti reflexiót. Formációelméleti, fejlődéselméleti és „információs társadalom tudományi” irányokat elkülönítve eltávolít az információs társadalom narratívájából számos olyan – egyébként tudományos igényű – megközelítést, amelyeket hagyományosan oda sorol az irodalom. Ugyanakkor beemeli az információ és tudás jelenségcsaládjának ontológiai és kognitív dimenzióját, amelyeknek az igényes művelése nélkül a fogalmi tisztázatlanság megszüntetése nehezen remélhető.

Kulcsszavak: *információs társadalom, szakirodalmi diskurzus, narratívák, fogalmi tisztázás*

Szerzői információ:

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének vezetője, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) igazgatója és 1992 óta az Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Az információs társadalommal foglalkozó különféle kurzusok tananyagának kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: *Bevezetés az információtörténelembe* (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi-ösztöndíjas. Az információs társadalom témakörében végzett, nemzetközileg elismert kutatásaiért 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemérem polgári tagozatának lovagkeresztje kitüntetéssel kaptak. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. 2005-ben habilitált az ELTE-n.
E-mail: zkl@itm.bme.hu

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Z. Karvalics László. „Narratívák hálójában – Rendszerező széljegyzetek egy ígéretesen induló párbeszédhez”. *Információs Társadalom* VI, 1. szám (2006): 60–68.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VI.2006.1.8>

---

*A folyóiratban közölt művek
a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.*

Z. Karvalics László

Narratívák hálójában Rendszerező széljegyzetek egy ígéretesen induló párbeszédhez

„Az égig érő bércek között járok.
Egymásba olvad hegy-völgy és határ.
Ugyanaz fenn és lenn. Annyit látok csupán,
mint a csarnok ívén mászkáló bogár.”
(Weöres Sándor)

Az információs társadalom mibenlétével kapcsolatos, gyötrően nehéz és izgalmas fogalmi-tartalmi útkeresés részeként született vitaírások a *pars pro toto* elvének csodálatos megvalósulásaiaként jelzik: bárhol karcoljuk is meg a problémakomplexum felszínét, alapos (tudományos igényű) körüljáráshoz mélyebbre és még mélyebbre kell ásni, egyre kiterjedtebb, egyre alapvetőbb kategóriák felé mozdulva.

1. Az NHIT állásfoglalása *egyedül és kizárólag* a politikai közbeszéd tervezési kategóriaként leképzett információtársadalom-fogalmának „racionalizálása”, illetve (átmeneti) egységesítése érdekében született meg, *ajánlásként*. A stratégiai tervezés működés módja alapvetően „benchmark” jellegű, a másutt bevált kifejezések és jelentések úgy és annyiban válnak használatossá, majd (esetleg) elterjedt, amennyiben képesek egy általános (magas absztrakciós szintű) viszonyt az adott tervezési egység (nemzetállam, országszövetség, régió stb.) szintjén valóságos és értelmes, a leírásnak és az elemzésnek igazodási pontot adó jelentésekké „lefordítani”. A politikai marketing játékszabályai annyiban zavarják meg a terminológiai fejlődést, hogy kizárólag a kifejezések emfaticus erejére építenek, a bővülő fogalmi hálóban megjelenő ellentmondásokra, inkonzekvens mozzanatokra érzéketlenül. Ám még a neologizmusok sem bonyolítják túl ezt a fogalmi hálót önmagukban (gondoljunk csak olyan, sikeresnek bizonyuló szókapcsolatokra, mint az „információs szupersztráda” vagy a „digitális szakadék”): gond igazából akkor jelentkezik, amikor „legáltalánosabban dekódolt jelentés” csak papíron létezik, a médiafertőzésből nehezen kilábaló közgondolkodásban pedig elterjednek az alternatív értelmezések (és ezen keresztül alternatív megközelítésmódok, szemléletek, kiindulópontok) – a „népi szociológia” „folklorjelenséggé” válik (hogyan Ropolyi Lászlót parafrazáljuk). A gondból akkor lesz „baj”, amikor az alternatív fogalomhasználat által nyújtott terminológiai „megoldások” már nem a megértés megkönnyítéséért szállnak egymással csatába, hanem az innovatív kifejezések helyettesíteni (sőt kiszorítani) kezdi a szükséges gondolati munkát, amelynek a szavak mögött álló jelenségvilág szerkezeti-dinamikai szabályszerűségeinek feltárására kellene irányulnia. Eközben azt az illúziót nyújtják, hogy ha jól választunk új terminust valamelyik régihez képest, azzal egy csapásra ütőképes reflexió segíti a reálszféra, a Valóság viszonyaiba való beavatkozás előkészítését. Ez a helyzet azonban csak túlzott leegyszerűsítésre és gondolatrestsége csábítja a politikai közbeszéd véleményvezéreit, „közös tudásukat” pedig más rend-

szerszinten állítja helyre. Értsd: *a pongyola, kiüresedő és ellentmondásossá váló fogalomhasználat ellenére is lehet sikeres és autentikus cselekvésig jutni*, és akkor mindez csak az inkompenzurabilitás tudományelméleti fürdőjében megfordult értelmiségieket zavarja. Sőt. A nyelv önkényes természete folytán néha „szakmailag” (vagy, mint Prószéky Gábor példából látjuk, nyelvészetileg) már-már elképzelhetetlenül torz fejlődési ívet bejáró, ki tudja, honnan elinduló kifejezések is könnyűszerrel meggyökeresednek, és hatékonyan tudják segíteni a koordinációt. Minél nagyobb azonban a tervezési folyamat tétje (ahogyan az a Nemzeti Fejlesztési Terveknél jól látszik), annál nagyobb az esély arra, hogy a tisztázatlan fogalmi tér csak spanyolfalként szolgál a következetlenség és felkészületlenség előtt, és az ellentétes érdekek nem valódi argumentumokkal, hanem stíláriis játszmákon keresztül ütköznek össze. (Ahogy Varga Csaba nagyon is helyesen mutat rá: az információ fogalmának technológiai kontextusra való leszűkítésével például tökéletes társadalompolitikai útakadályok voltak építhetőek Magyarországon, és – a helyes cselekvési irány mellett – így vezette majd’ egy évtizeden keresztül tévútra az információs társadalom értelmezését az Európai Unióban Martin Bangemann, szinte kizárólag távközlési-liberalizációs kontextust erőltetve rá arra.)

Érdekes jelenség, amelyre többen is rámutatnak, hogy a következetes fogalomhasználat könnyűszerrel nyit utat egyfajta (politikai) ideologizálódáshoz. Kérdés azonban, hogy erre – az „ideológia” rossz, pártállami konnotációi miatt – veszélyként kell-e tekintenünk. Hiszen ha „finn ideológiát” vagy „szingapúri ideológiát” mondunk, akkor markáns, eltökélt és céltudatos társadalom- és gazdaságfejlesztési „paradigmákról” beszélünk. (Más kérdés – és erre Balogh Gábor figyelmeztet –, hogy ezek könnyen „dogmatikussá is válhatnak”, s már erre is jócskán akad példa, elég csak a „malajziai ideológiára” gondolnunk.)

Az információs társadalom stratégiai tervezése az elmúlt időkben szép csendesen mesterséggé (is) lett. A latouri „transzláció” izgalmas áttételekkel működik a nemzetközi aktorok között, a különböző tudományos műhelyek (mint fogalmi laboratóriumok) és a politikai közbeszéd fazonszabásai között, a szakértők és a médiamunkások között. A társadalomelmélet emiatt még akkor sem tudna visszahúzódní a könyvtárak falai közé, ha akarna. A politikai aktivizmus felé fordulás szintén nem járható út: az egyetlen időszerű irány és szerepfelfogás a diszciplínahatárokat átvágó, de a mesterségbeli tudásnak és a módszertani szigorúnak engedményt nem tevő szenvedélyes érdeklődés és formagazdag diskurzusvilág. Itt a tekintélyek az érvek kohójában születnek, a fogalmi eszközök az (átmenetileg) leginkább használhatónak bizonyuló hipotézisekből kovácsolódnak. A tudományra „rátelepedő” politika (vagy a tudományos vitákat a politikai erőteréből gyűjtött munícióval eldönteni kívánók) rémképe emiatt is anakronisztikus. A politika formanyelvére kialakított konvenció – hogy ismét Balogh Gábor fordulatára utaljak –, ti. hogy „hogyan használjuk egységesen az információs társadalom fogalmát a közbeszédben” nem tudományos elköteleződés, még akkor sem, ha – mint később igyekszem bemutatni – a társadalomkutatók „választása” is bizonyos konvenciók figyelembevételével esett egykor az „információs társadalom” kifejezésre. Az NHIT bizony nem tudományos kérdésben foglalt állást, hanem a közigazgatás írástudóihoz és döntéshozóihoz szól: a társadalombölcseleti dimenziót szinte „átolta” a szakmához.

A szakma (vagy még inkább: a Szakma) pedig elfogadta ezt a kihívást. A hozzászólások nem bíbelődtek a fecsegő politikai felszínnel, hanem azonnal lámpát ragadtak,

hogy mélyebb vizekbe világítsanak. S ha „*az egyes kormányok nem tudnak mit kezdeni a komplexitásnövekedéssel*” (Csorba József), akkor mit kezdjenek a társadalomkutatók, hiszen „*az »információs társadalom« számtalan értelmezési és diskurzusszintje mellett gigantikus rendszerező és modellező képességet igényel?*” (Tóth Zsolt).

Ettől a feladattól megrettenve választottam magam is a „keresés” ethoszát a „válaszok” helyett (még az információs társadalomról szóló könyvecském címében is). Maga a problémater is olyan hatalmas, hogy mindenki úgy érezheti, „a csarnok ívén mászkáló bogár” perspektívájából tekint rá. A „közelítésnek” egyetlen útja látszik, a kisebb témadarabokra, diskurzusrétegekre való bontás. Esetünkben ez akár önmagában is heurisztikus értékű lehet, hiszen az információs társadalom irodalma az absztrakciós szinteket tekintve mindmáig elég „homogén” volt, az egyes problémarétegek kontroll nélkül „jártak át” egymásba. A párbeszédnek ebben a szakaszában tehát mindössze arra vállalkozom, hogy az alapkérdések mentén „szétbontsam”, szálakra fejtsem a még töredékességükben is hatalmas tématómböket.

2. Ennek a „műveletnek” a közös mozzanata a *történetiség*. Az információs társadalom domináns diskurzusai ugyanis jellemzően *ahistorikusak*. Történeti megközelítés (időtengelyre érzékeny elemzési szempontok) alig jelennek meg, s ahogy azt a hozzászólások egy része is tükrözi, egy-egy odavetett „nagyjából ekkor kezdődött” fordulattal elintézhetőnek tűnik a Múlt. Az analitikus történeti elemzést és modellezést, a reálszféra időbeli változásainak vizsgálatát előszeretettel helyettesíti a másodlagos *historiográfia* (mikor, kik és hogyan építették a diskurzust). Az alapkérdések egy része azonban *sui generis* történeti természetű: itt kell kezdenünk a problémarétegekre érzékeny feltáró munkát.

A) Formációelméleti kontextus

Tóth Zsolt az, aki határozottan és egyértelműen formációelméleti keretbe helyezi az információs társadalom fogalmát. (Ha) „*az általános társadalmi kontextusba értelemszerűen a történetiséget is becsempésszük, a társadalomtörténeti szakaszolás, a formációelmélet továbbfejlesztésének, finomításának vagy kialakításának igénye is megjelenik*”. Mivel a formációelmélet kifejezésnek erőteljes marxi „zamata” van, és emiatt sokakat „elijeszthet”, természetesen legalább olyan jó lehet a semlegesebb „társadalomtörténeti szakaszolás” is (bár talán egyszer levonul az előítéletekkel párolódott ideológiai „rontás” a marxi történetfilozófiáról, és az megmarad annak, ami: falszifikálható [rendszer]elmélet és termékeny metodológia). A formációelméleti megközelítés kínzó „kompozíciós” kérdéseit (hogyan ti. a társadalomleírás mely attribútumai mentén tömbösülnek egy-egy jellegzetes „formává” az adott társadalmak, és azok hogyan és miért határoznak meg egymástól időben elkülönülő korszakokat) Tóth Zsolt sokoldalúan mutatja be. Gondolatmenetéhez ezúttal egyetlen kommentárt kívánok csak hozzáfűzni. Akár a Hatalom–Tulajdon, akár a Termelés–Fogyasztás (Foglalkoztatás–Javak elsajátítása), akár a Tőke–Munka tengelyek mentén rakjuk mérlegre az egyes szakaszokat, illetve formákat, ezek erős korrelációt mutatnak egymással, mintha ugyanannak az Egésznek lennének különböző „arcai”, megnyilvánulási formái. Attól azonban, hogy létezik egy

„legátfogóbb” dimenzió, a szakaszolás művelete külön-külön is elvégezhető az egyes szempontok felől. Az „információs társadalom és kapitalizmus” diskurzusa ennek egy jellegzetes típusa. Noha például a kortárs baloldali (és jobboldali-populista) társadalom-elmélet reprezentánsai számára a világmagyarázatnak a világkapitalizmus mozgásformái és törvényszerűségei adnak keretet, és az értelmezések „gravitációs pontja” a tőke dinamikája és struktúráképző természete, kétség sem férhet hozzá, hogy a kapitalizmus-elmeléssel (vagy -kritikával) ennek az Egésznek csak bizonyos Részzeit, metszeteit sikerül megragadni.

Az a jelenség (változás), amelyre az információs társadalom ösfogalma reflektált, a fejlett országok ipardomináns termelési, foglalkoztatási és fogyasztási struktúráinak minőségi átalakulása volt. A mérés nehézségei, a releváns szempontok nagy száma és összetettsége miatt nem tudományos hipotézis, hanem – ahogy Balogh Gábor utal rá – *konvenció* formájában jelent meg a felismerés. Sokáig a „posztindusztrialitás” semleges gyűjtőfogalma alá lehetett sorolni az egyes fogalmi kísérleteket, amelyek az „új” tartalmakat és minőséget azok valamely attribútuma mentén igyekeztek megragadni és leírni. A múlt század 50-es éveinek elejétől a 60-as évek végéig tartott ez az időszak, melynek végén – szintén konvenció alapján, Daniel Bellre mint tekintélyforrásra építve – az „információs társadalom” fogalma (1961-es születése után 8–10 évvel) *latens kánonná* vált a posztindusztrialitást „lecserélő” legátfogóbb kategóriaként. Bell kiindulópontja jellegzetesen formációelméleti, szempontrendszere átfogó, és nem – mint Csorba József írja – „*pusztán*” a gazdasági rend változik át árutermelő gazdaságból szolgáltató gazdasággá nála”. Elég rápillantani Bell attribútumegyüttesére (Gazdaság, Átalakulást hozó erőforrás, Stratégiai erőforrás, Technológia, Tudásbázis, Módszertan, Időperspektíva, Tervezés, Vezérelv), hogy mindez látható legyen. Hasonlóképpen: a Balogh Gábor által – helyesen – citált Umesao korpuszának is csak egy kis részét teszi ki az, hogy „*a gazdasági jelenségeket vizsgálva endodermális (mezőgazdaság, halászat), mezodermális (szállítás, nehézipar) és ektodermális (információ, kommunikáció, képzés) ágazatokat*” különböztet meg, mert munkássága másik részében geohistóriai keretbe helyezett civilizációelméleti kiindulópontokra épít.

Tegyük fel a kérdést így: van-e (volt-e) alternatívája az „információs társadalomnak” mint formációelméleti paradigmának? Vajon a jól ismert (és a hozzászólók által is bemutatott) friss társfogalmak és társadalommetaforák (a hálózati társadalomtól a kockázattársadalomig) lecserélni kívánják-e az információs társadalom fogalmát, vagy – éppen ellenkezőleg – azt mint princípiumot gazdagítják tovább a saját kategóriarendszerükben termékenynek bizonyuló fogalomra épített elemzések eredményeivel? Én ez utóbbira voksolnék, s ha ez igaz, akkor a feladatunk mindössze annyi, hogy ne engedjük összekeverni a két rendszerszintet. A társadalom utótagú alternatív kifejezések nem porondra hívják az „információs társadalmat”, hogy a helyét elfoglalják, hanem egy jellegzetes attribútum kiterjesztett értelmezésével segítik az átfogó szintézist.

A 60-as évek végén kialakuló konvenció történeti tartalma a legegyszerűbben megfogalmazva tehát annyi, hogy a világ fejlett részében az információs paradigma felváltja az ipari paradigmát. A konvenció arról nem rendelkezik, hogy ez a váltás *pontosan* mikor ment végbe („korunkban”), s hogy az egyes országok ennek az átalakulásnak mely pontjain állnak, vagy más szavakkal: *melyek azok a mutatók, indikátorok, amelyek*

alapján egy adott ország konkrét gazdasági-társadalmi rendszerét már információs társadalomnak nevezzük.

Ez utóbbi azonban már nem formációelméleti szintű kérdésfelvetés, hanem annak egyfajta „alacsonyabb”, „alkalmazott” szintjét jelenti. A formációelmélet az „emberiségre” tekint, nagy időtávból, a dominánssá váló új „paradigmát” keresi és leli fel, annak tudatában, hogy a világ földrajzilag akár nagyobb részében ezzel egyidejűleg még korábbi, más „paradigmák” is érvényesek lehetnek. Az egyes országokra vonatkozó kérdésfelvetés *szűkebb*, fejlődéselméleti természetű.

B) Fejlődéselméleti kontextus

A formációelmélet érvelése nem statisztikai természetű, hanem nagyvonalú, alapviszonyokra, alapszerkezetekre koncentrál (gondoljunk csak Tőkei Ferenc „háromszögeire”). A fejlődéselmélet a reálszférába, a „mérhető” világba kapaszkodik: a változás-hoz idősorokat rendel, a (nemzetközi) versenyállapotot mutatókkal méri. A bölcséleti horizont felől a beavatkozás és a tervezés felé mozdul, kontempláció helyett aktivista, leíró kategóriáiból normatív indikátorok lesznek. A változásokat intézmények testesítik meg, felértékelődik a politikai, és még tovább erősödik a gazdasági alrendszer. Balogh Gábor bemutatja, hogy „*a RITE és az AEP információkutató csoportjának (Information Study Group) munkatársai 1968-ban kísérletet tesznek az információs társadalom kritériumainak meghatározására. Fáradozásaik eredményeként 1971-ben a világon először elkészül az »Az információs társadalom megteremtésének terve 2000-ig« című program, s politikai támogatással megkezdődik a Tama New Town építése, vagyis az információs társadalomnak mint technológiai-gazdasági paradigmának a megvalósítása a gyakorlatban*”. Lám, ez már régen nem formációelmélet, hanem fejlesztési ideológia, s bizony egyfajta esetlegesség az, hogy ugyanazt a kifejezést használjuk mindkettőre.

S mivel a fejlesztési irányok országoktól és régióktól függően változhatnak, a társadalmi-kulturális peremfeltételek és a gazdasági-üzemszervezési praxis különbözőségei okán, ennek természetes következménye, hogy alternatív fejlesztési modellek léteznek. Balogh Gábor szerint „*ahány régió, annyi információs társadalomról lehet szó. Ezért tudományos szempontból helyesebb információs társadalmakról beszélni*”. Csorba József az információs társadalom „nemzetközi típusairól” beszél, japán és amerikai modellről az egyik szöveghelyen, észak-amerikai, nyugat-európai és délkelet-ázsiai információtársadalom-paradigmákról másutt. Konklúziója ugyanaz, mint Baloghé: „*többféle információs társadalom van, s a kitűzött célok elérésének is több útja létezik*”.

Mélyen egyetértünk, de tegyük egészen pontosná az állítást. Fejlődéselméleti szinten a *formációelméleti értelemben vett „egyetlen” információs társadalom alakváltozatairól* beszélünk, nem véletlen, hogy a jelzők, amelyeket az egyes modellekhez rendelünk, országokra vagy országcsoportokra vonatkoznak. A „modellvilág” azonban mélységben is tagolt. Amikor egyes elemzők a japán, az amerikai és a nyugat-európai kapitalizmusok között is lényegi, szerkezeti különbséget találva három kapitalizmusmodellre építik az elemzésüket, jól érzékelhető, hogy ez magasabb rendszerszint, mint mondjuk az ellátórendszerek szerkezeti különbségei alapján elkülönített „nyugat-európai” és „amerikai” modell. Az alternatív információtársadalom-modellek vizsgálata még in-

kább gyerekcipőben jár. Könnyűszerrel mondják ki az elemzők a verdikteket rövid távra érvényes politikai prioritások mentén: lám, ez a „finn modell”, az „ír modell” vagy a „skandináv modell”. Csakhogy mindez inkább a tervezés egyfajta információs retorikáját, hangsúlykülönbségeit jelzi. Nem hiszem például, hogy attól, hogy Japán zászlóra tűzte a *u-Japan* forgatókönyvet, a japán fejlődés modellszerűen különbözne az ambiens rendszereket legalább olyan eltökéltséggel és mélységgel használó dél-koreai vagy amerikai „információs társadalmaktól”. A fejlődés különféle változatai hosszabb kifizetés után tárják majd fel talányos lényegüket, addig viszont leginkább az információs társadalom *tervezésére kialakított modellek különbözőségeiről* tudunk csak beszélni, vagy a „modell” kategóriáját nagyon alacsony szintű különbségekre kell kényszerűen alkalmaznunk. Ha azonban itt kezdünk bogarászni, akkor gyorsan kiderül, hogy az eltérések mellett a fejlett országok technológiai és gazdasági összeabroncsoltsága miatti *homogenizálódás* tendenciája is legalább ilyen erős, a technológiai konvergencia folyamatának egyfajta gazdasági-társadalmi leképezéseként. Ezért van az, és – Csorba József kérdéséhez kapcsolódva – ezért nem meglepő, hogy a felkészültségi indexek formájában megjelenő *„mérési és minősítési kritériumok ... egylényegű információtársadalom-világról szólnak”*.

A fejlesztés tervezésébe való beágyazódás eltávolít az elmélettől, és a gyakorlatra orientált, alkalmazott tudományokért kiált. Ezek azonban egy ponton túl már „kihullanak” az „információtársadalom”-narratívából, és a stratégiai tervezés, a menedzsmenttudományok felől értelmezhetőek. Adott társadalomállapotok nem (csupán) elemzési egységként, hanem elérendő célként jelennek meg (mint például Varga Csabánál: *„Magyarország ebben az évtizedben legjobb esetben az információs társadalom korszakába jut el, így legfeljebb hosszabb távú célkitűzésként lehetne a tudástársadalom fogalmát érvényesíteni”*.)

A tervezési folyamatokra és a társadalomátalakulásra való nem teleologikus reflexió (mint egyfajta metaszint) azonban már újra az információs társadalomról szól – és ezzel megérkezünk a harmadik elméleti „réteghez”.

C) Az információs társadalom tudománya (information society studies)

A formációelméletek tárgya a teljes társadalomtörténet, tehát az információs társadalom „felmutatása” ebben az értelemben voltaképpen egy gondolati folyamat vége, eredménye, és nem tulajdonképpeni tárgya. A fejlődéselméletek tárgya a fejlődés maga, és ebből a szempontból pusztán esetleges körülmény, hogy az a korszak jellege miatt szinte minden információs társadalmi közegben más-más módon értelmezhető.

Ha azonban a kánon azt mondja, hogy megtörtént a formációváltás, és a világ „beérkezett” az információs társadalom korszakába, a fejlődéselméletek pedig már elkülönítik az információs társadalom egyes típusait is, akkor időben és térben jól elhatárolható Tárgy alakul ki, amelyet ugyanúgy tudunk vizsgálni, mint bármilyen más Tárgyát a társadalomtudománynak.

Hogyan, mikor, milyen környezetben és milyen jellegzetességek mentén jött létre, alakult ki az információs társadalom?

Az információs társadalom fejlődésének milyen szakaszai, modelljei, típusai vannak, milyen törvényszerűségek jellemzik? Tanulmányozása milyen új ismeretek forrása?

Az információs társadalom tudományát gyakorta összekeverik a társadalom informatizálásával foglalkozó szociológiai, gazdaságtudományi, pedagógiai, kultúraelméleti diskurzusokkal. Ezek mind releváns területek, „domének” ugyan, a használt kifejezések egy része is közös, kölcsönösen meg is termékenyíthetik egymást, de a Tárgy egészen különböző rendszerszintjeit jelentik. Tegyük fel például azt a kérdést, hogy hogyan terjedtek el a számítógépek, a katonai laboratóriumokból kiindulva a bérszámfejtésben alkalmazott első „polgári” masinákon keresztül a PC-világig, majd a jelen hordozható, illetve beágyazott rendszereibe? Az információs társadalom tudománya foglalkozik ezzel a kérdéssel?

Nem. A számítógép társadalomtörténete (mint történeti diszciplína), a technológiatörténet és más, az információs társadalom tudománya szempontjából „segédtudománynak” minősülő izgalmas kutatási irányok. Eredményeiket az információs társadalomnak a „genezisét” vizsgáló kutatója majd felhasználja, amikor a kialakulás technológiai felhajtóerejét elemzi, vagy amikor az információs társadalom történetének ciklusait, korszakait az egyes technológiai korszakokhoz kötődően járja körül.

Tipikusan ennek a diskurzusnak a részeként (ezúttal Majó Zoltánnál) jelenik meg az az állítás, amely az információs társadalom kialakulását a technológiai változások történeti dinamikájával köti össze, miszerint ez a folyamat „a negyedik információs robbanás-hoz (technológiaiaváltáshoz) köthető. Ezt sorrendben az alábbi, hasonló jelentőségű »információs forradalmak« előzték meg: a beszéd, majd az írásbeliség kialakulása, és a könyvnyomtatás elterjedése. A negyedik információs forradalom a nyilvános internetes hálózatokhoz köthető”. Ezt a leegyszerűsítő modellt már több alkalommal bíráltam, rámutatva, hogy az egyes „forradalmak” egészen különböző információs műveleteket forradalmasítanak, egészen más kontextusban, miközben a modell érzéketlen az információfeldolgozás számos más forradalmára, amelyekkel nem tud mit kezdeni. Az információs társadalom „gyökereinek” történetileg kiterjesztett tere korlátlan kalandozásokra csábít, de mivel az 50-es évek vége óta eltelt néhány évtized már alkalmas arra, hogy az információs társadalom közel félszáz éves történetének egyes korszakait elkülönítsük, szakaszoljuk, az elemzési súlypont egyre inkább ide helyeződik át.

Ez a problémareteg a legerőteljesebben Varga Csaba korábbi munkáiban és mostani hozzászólásában jelenik meg. Első (informatikai), második (információs) és harmadik (éppen megszülető) (rész)korszakról, a tudástársadalom időszakáról beszél. Nála az *információs kor* generális fogalmának részeként „az első korszak a 70-es, 80-as (és részben a 90-es) évek, avagy az informatikai társadalom időszaka, ami nálunk egészen az ezredforduló utánig eltartott. A második korszak Európában a 90-es évek végétől, a liszaboni programtól datálható és várhatóan eltart a 10-es évek közepéig, s közben – ha minden jól megy – folyamatosan megszületik a harmadik korszak, a tudástársadalom időszaka”.

Az „informatikai/információs/tudás” szakaszolás, mint elvi-minőségi állapotkülönbség egy lehetséges „levezetés”, de teljes történeti dramaturgiaként, a párhuzamosan végbemenő nagyméretű változások természetrajzánaként használhatatlan. Sokkal inkább a „szemléletre”, az egyes korszakok diskurzusaira, mintsem magára a Valóságra reflektál, hiszen abban a három mozzanat mindvégig folyamatosan és együtt van jelen, és kizárólag az elemzői önkény függvénye, hogy melyiket emeli ki „jellegadóknak”. Az a gyanúm, hogy az ilyen típusú felosztásoknál sokkal szofisztikáltabb és komplexebb

korszakolások ideje következik, nagy segítséget nyújtva annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy meddig tart majd az információs társadalom utolsó szakasza (miben áll és milyen is az), és hogyan megy át majd posztinformációs társadalomba (milyen új formációelméleti paradigma váltja fel az információs társadalmat). Ez utóbbi kérdésnek a vizsgálata azonban megint csak kisodródik az információs társadalom tudományából: a jövőkutatás eszköz- és módszervilágát mozgósítja a majdani változások előzetes felméréséhez és értelmezéséhez. Mindkét kihívás közös problémája azonban az, hogy minél átfogóbb absztrakciókkal dolgozik, annál inkább kiderül, hogy a szűk keresztmetszet maguknak az információról és a tudásról kialakított fogalmainknak a társadalomelméleti tisztázatlansága.

D) Információ és tudás – az ontológiai és kognitív problémaréteg

Szenvedélyesen osztom Ropolyi László álláspontját: „*az információs társadalom, tudástársadalom, tudásalapú társadalom s más hasonló kifejezések használata elsősorban azért következtelen és zavaros, mert már az információ, a tudás és a társadalom fogalmi is meglehetősen bizonytalan tartalmakat hordoznak, azaz az információs társadalom mibenlétének kérdése elválaszthatatlannak tűnik az információ, a tudás, és a társadalom mibenlétének kérdéseitől*”.

Hasonlóképpen egyetértünk abban az axiómában, hogy „*a döntő fontosságú információs társadalmi viszonyok reprodukcióját lehetővé tevő információtermelési folyamatok az individuáriumok elméjében folynak, nem pedig természet adta vagy mesterségesen fenntartott »külső« helyszíneken*”.

Ebben a tartományban ismét egyetlen megjegyzést tennék csak. A magasabb pszichikus funkciók, az idegrendszer, a tudat, az elme működésének a jelenségszaládjára egy komplexitási tengely mentén kontinuumot alkot. Összefüggő, egymásba ágyazódó műveletek és objektumok, mintázatok (*patterns*), sémák hihetetlen nagyságrendeket és bonyolultságokat felmutató univerzumáról beszélünk. Ezt belegyömöszölni a „népi ismeretelmélet” valamelyik mérhetetlenül leegyszerűsítő álmodelljébe egyenesen eltávolít a valódi szerkezetek és természetek megismerésétől. Hogyan is hiheti bárki, hogy az „*információ-tudás-bölcsesség*” hármassal bármit is megértett és leírt ebből az elképesztően összetett rendszerből? (Óvakodjunk az Eliotot idézőktől!) Ezen az sem segít, ha az „*ismeret*” kategóriát emeljük be, vagy a „*jel-adat-kommunikáció*” poszt-shannoni dzsungelében szervezünk túlélőtúrákat. Azonnal félrevisz, ha az információt a szociológiai értékorientációjú szemléletet feltételező társadalommal szemben mérnöki-technológiai entitásnak látjuk (mint Balogh Gábor), hiszen az információnak nincs lényegibb aspektusa a humán dimenziónál, ami mellett Ropolyi oly sikeresen érvel. Már csak a kommunikációs szemlélet „túlhatalmán” kellene egy kicsit lazítani, hogy az információs jelenségszalád teljes, szerves gazdagságában elemezhető legyen. (És akkor talán Ropolyi elemzése sem a tömegkommunikációba, hanem „a javak tömegtermelése helyett a tudás tömegtermelésébe” futna bele. Vö. „*Talán jól illusztrálja a változásokat, hogy a termelés feletti kontrollt nem a hagyományos termelőeszközök feletti uralom, hanem az emberek interpretációs tevékenységének ellenőrzése lesz képes megvalósítani; a tömegtermelés helyébe a tömegkommunikáció lép.*”)

Epilógus

Az adott problémarétegekhez tartozó fogalmak és értelmezések egyrészt tudományos viták tárgyai, ám a témakör iránt folyamatosan növekvő érdeklődés okán azonnal közvetítettekké is válnak, és bekerülnek a gondolatok véráramába. Ezért igaza van Ropolyinak és Majónak abban, hogy „*értelmes [...] figyelmet fordítani az említett fogalmak használatának kontextusára is, és fenntartani valamiféle különbséget »tudományos« és »népszerű« használatuk között, annak ellenére, hogy az efféle különbségek korunkban eljelentéktelenedni látszanak, vagy legalábbis jelentős átalakuláson mennek át*”. Különösen fontossá válik, hogy az alapkérdéseket megfelelő szerkezetben lehessen tananyagká, ismeretterjesztő tudáscsomaggá formálni. Mélyen igaza van Prószéky Gábornak, hogy a szavak jelentésszerkezete mögött a gondolatok jelentésszerkezetét kell feltárni. Ha ezt a feladatot nem végezzük el, a legnemesebb elméleti törekvés is fecsegéssé silányulhat.